

ČLOVEK DNES

MIHAILO MARKOVIČ

V popredí juhoslovanského filozofického myslenia je už roky antropologická problematika. Podmienili to bezpochyby najmä spoločensko-politické okolnosti v juhoslovanskej spoločnosti v minulých rokoch (odpor proti stalinizmu, prekonávanie jednostranného kolektivismu, zvláštna pozornosť rozvoju socialistickej demokracie atď.). Juhoslovanské filozofické spoločnosti organizovali už niekoľko sympózií o tejto problematike. Posledné takéto pozoruhodné sympóziium bolo v prvej polovici minulého roku v Dubrovniku na tému *Človek dnes*. Najmä na základe jeho činnosti vznikol i veľmi zaujímavý a podnetný zborník štúdií pod názvom *Človek danas* (*Človek dnes*), ktorý vyšiel tlačou v Belehrade v druhej polovici minulého roku. Zaoberá sa najmä otázkami slobody v súčasnom svete, vzťahom človeka a techniky, otázkami mieru, spolunažívania a socializmu. Hoci ide o témy všeobecne známe, zborník je nepochybným dôkazom tvorivosti a originality v práci juhoslovanských filozofov.

Uverejňujeme bez podstatnejšieho skrátenia úvodnú štúdiu zborníka, ktorú napísal známy juhoslovanský filozof prof. Mihailo Markovič a ktorá ukazuje, ako sa v juhoslovanskej filozofii pristupuje k antropologickej problematike.

(R.)

1

Človek dnes — v týchto dvoch jednoduchých slovách obsiahnuté sú všetky základné otázky, ktoré odjakživa trápili filozofických duchov.

Čo je *človek*, aká je jeho povaha, jeho protirečenia, jeho možnosti a jeho hranice, jeho rozlet a pád, veľkosť a tragika, ideály a nezdary?

Čo je *dnešok*, v akom čase žijeme, v akom svete? Čo môžeme vytvoriť zajtra na základe dneška, ako pochopíť, čo sa stalo včera, čo môžeme zmeniť dnes na základe vízie budúcnosti a poznania minulosti?

Toto sú eminentné filozofické otázky. A kýmkoľvek bude na tejto malej planéte plápolat ten jedinečný, s ničím neporovnateľný plamienok sebauvedomenia, ktorý sa nazýva ľudským umom, i keby prišiel čas, keď človek svoje dnešné sny a nádeje pretvorí v skutočnosť už na tomto svete, keď zmiznú triedy a ideológie, keď roboty budú vykonávať vedecké analýzy a konštruovať logické systémy — dokonca aj v čase, keď sa veľká časť dnešnej filozofie zo sociologických, psychologických a vedeckých dôvodov stane zbytočnou, zostane trvalou potrebou človeka, aby kriticky skúmal svoje postavenie vo svete; aby si vytyčoval ciele, ku ktorým bude naďalej smerovať.

2

Už celé storočie počuť v meštiackej filozofii stále častejšie a stále nepokojnejšie hlasy o osude súčasného človeka. Krízu kapitalizmu prežili mnohí ako krízu človeka vôbec, ako súmrak civilizácie, ako apokalyptický koniec ľudských dejín. Pomalú, mučivú, pre-rušovanú, ale nezadržateľnú demokratizáciu súčasnej spoločnosti prežívajú mnohí myslitelia so zúfalstvom ako prietž davu, ako barbarskú inváziu masy, ktorá vnesie všeobecný

neporiadok, degraduje osobnosť, ohrozí umenie a kultúru a zničí všetky skutočné ľudské hodnoty. Hegel bol posledný veľký meštiacky mysliteľ, ktorý v štáte, práve, morálke a v ostatných ustanovizniach existujúcej spoločnosti mohol vidieť všeobecné racionálne formy, ktorým sa jednotlivec má podriaďovať. Už Kierkegaard vyslovuje ostrý rozhorčený protest proti každému univerzalizmu, kolektivismu a racionalizmu: jedinec má vždy väčšiu hodnotu ako kolektív, a niet tej spoločenskej normy, ktorú by — hoci i v „strachu a chvení“ — nemal právo porušiť, ak ide o skutočnú a hlbokú, predovšetkým náboženskú potrebu jeho bytosti. V našom storočí progresívnej organizácie a inštitucionalizácie všetkých foriem spoločenského života tento typický malomeštiacky individualizmus stáva sa čím ďalej, tým viac dominantným tónom v západoeurópskom filozofickom myslení.

Niekoľko desaťročí po Kierkegaardovi vyjadruje Nietzsche ešte radikálnejšie základnú duchovnú štruktúru jednotlivca obklopeného dezintegrovanou spoločnosťou, zoči-voči úplnej ničote i napriek všetkej hmotnej prosperite: „Boh je mŕtvý“. Mŕtve sú aj všetky volakedajšie revolučné ideály. Na ich miesto prichádza sila ako jediná hodnota, ktorá dáva zmysel ľudskému životu.

S túžbou po moci stretávame sa síce už na samom začiatku meštiackej epochy, avšak s určitým podstatným rozdielom. Človek, ktorý vytváral modernú civilizáciu, veril v pokrok a usiloval sa podriaďovať si prírodu, osvojiť si poznanie a techniku, aby uskutočnil maximum šťastia pre čo najväčší počet ľudí. Meštiacky človek 20. storočia stal sa bohatým, ale šťastným sa nestal ani on, ani ostatní. Moc stratila každý hlbší zmysel; obnažená, zbavená každého humanitného obsahu, stala sa cieľom pre seba. Generácie, ktoré dnes ešte žijú, mali príležitosť byť priamymi svedkami strašnej, netušenej erupcie masového divožstva, ku ktorému privedla ideológia moci v jednej zo svojich drastických podôb.

Meštiacka spoločnosť vytvorila síce imponantnú vedu, vybudovala kolosálnu techniku — teda silu, ktorú možno použiť aj pre najľudskejšie ciele. Ale sama veda a technika, zoči-voči hlbokému filozofickému nihilizmu nie sú schopné vliať nádej, dať hlbší zmysel životu súčasného meštiackeho človeka.

Oba najvplyvnejšie smery dnešnej meštiackej filozofie i pozitivismus, i filozofia existencie sú formami nihilizmu svojho druhu.

Keď jedného z najpoprednejších súčasných pozitivistov na XIII. medzinárodnom filozofickom kongrese v Mexiku vyzvali, aby predniesol referát o probléme, čo je podstata človeka — odpovedal organizátorom celkom stručne: „There is not such a thing.“ („Také niečo neexistuje.“) Filozofia sa môže zaoberať vysvetľovaním kategórií, môže študovať používanie slov, ale nemôže urobiť nič, aby človek pochopil seba a svoju dobu, aby dal zmysel svojmu úsiliu a svojmu hľadaniu. Každé hodnotenie, každé plánovanie cieľov môže byť, keď sa naň prísne dívame, iba súhrnom nezmyslov. Nie je to teda nihilizmus iba v tom zmysle, že popiera existenciu ideálov, za ktoré hodno angažovať sa. Ešte viac: Nezmyselné je už hovoriť o ideáloch. *There is not such a thing.*

Proti skepticizmu filozofie stavia sa pasivizmus a zúfalstvo filozofie existencie. „Teraz je noc svätá“, cituje Heidegger básnika Hölderlina. Boh sa utiahol, lebo slnko zapadlo. Mysliteľovi jedine zostáva, aby pochopil, čo je v určitej chvíli človeku najbližšie a najvzdialenejšie: jeho vlastné bytie a jestvovanie. Vtedy pochopí, že dnešný človek, technologický človek, naučil sa vládnuť objektmi, ale zabudol na jestvovanie. Zabudli naň už starí Gréci. Treba sa vrátiť k prameňu a začať dejiny znova, ale nie konaním, dobývaním, podriaďovaním, ale tak, že sa umožní tomu, čo je, aby bolo, aby sa samo odhalilo. Táto filozofia je teda kritikou meštiackeho sveta, ale kritikou beznádejnou a konzervatívnou. Heideggerovo jestvovanie je — ako i Laoceov *tao* — zároveň nejestvovaním. Ide teda o filozofiu, ktorá iba vytvára ilúziu, že niečo poskytuje, že niekam vedie, ktorá je však nihilizmom svojho druhu.

Marxova filozofia je jediná skutočná alternatíva nihilizmu, jediná súčasná filozofia, ktorá optimisticky pristúpila ku kríze dnešného človeka a ktorej sa podarilo nielen vysvetliť ju, ale načrtnúť i praktickú cestu, ako sa z nej dostať. To sa mohlo stať iba vďaka komplexu podmienok, ktoré umožnili formovanie Marxovho myslenia v jeho bohatstve a mnohostrannosti.

Už vo svojej ranej mladosti bol Marx revolučným demokratom, humanistom. V jeho myslení prejavila sa celková humanistická tradícia — antiky, renesancie, osvietenstva. Aj ostatní myslitelia 19. a 20. storočia pokúšali sa odpovedať — vychádzajúc z ideálov pokrokového meštiactva — na súčasné otázky, ale si už nikto nepamätá ich mená. Marx mal šťastie oboznámiť sa veľmi včas s jedinou metódou teoretického myslenia, ktorá umožňuje každý jav, systém, civilizáciu pochopiť ako moment uceleného historického procesu, ktorá nástojí na kritike negatívneho, ale aj na pozitívnom, tvorivom prekonávaní všetkého jestvujúceho. Avšak aj ostatní poznali túto metódu. Nedospeli však ďalej ako k prekonávaniu jednotlivých foriem skutočnosti — v myslení. Rozhodujúci význam pre samotnú možnosť vytvoriť určitú optimistickú víziu budúcnosti mal určite fakt, že sa Marx veľmi včas začal dívať na súčasnú situáciu a hľadať jej riešenie z perspektívy jedine revolučnej triedy daného historického momentu — proletariátu. Nejde teda o apokalypsu dejín, o stratu človeka vôbec, ba dokonca ani o súmrak celej civilizácie určitej geografickej oblasti — Západu. Ide o agóniu určitej spoločenskej formy a jej inštitúcie — súkromného vlastníctva, kapitálu, vykorisťovania, rozdelenia na triedy. Ide o dezintegráciu a pád spoločnosti, vládnuca vrstva ktorej aj sama stratila vieru vo svoje niekdajšie hodnoty, spoločnosti, ktorá zostala bez budúcnosti, pre ktorú sa zastavil čas dejín. Jeho ručičky znovu pohne trieda, ktorá „nemá čo stratiť okrem vlastných okov“, ale ktorá revolúciou nemá ani čo získať, čo by nezískala celá spoločnosť. Teda oslobodzujúc seba, proletariát oslobodzuje ľudstvo.

Toto je moment nesmierneho významu. Poznanie tejto pravdy umožňuje Marxovi, aby sa stal praktickým a zostal pritom humanistom, aby bol reálny a zachoval si svoj ideál budúceho človeka, aby sa stal ekonómom, sociológom a politikom a aby zostal filozofom, aby sa angažoval po boku určitej konkrétnej triedy a aby zostal vedecky objektívny.

Mnohí Marxovi nasledovníci nedokázali, žiaľ, udržať sa na tejto úrovni. Dejiny v minulých desaťročiach poskytli nespočetné množstvo príkladov triedneho subjektivismu a sektárstva ako aj demagogického odvolávania sa na internacionalizmus a všeludskú solidariťu, keď išlo o úzke záujmy byrokratických „verchušiek“ jednotlivých robotníckych strán.

Ale dokonca aj tí marxisti, ktorí sa starostlivo snažili neredukovať triedu na stranu a štát a človeka na bytosť triedy, obyčajne zabúdali na to najreálnejšie a najkonkrétnejšie, totiž že človek — skôr ako by bol príslušníkom triedy a celého ľudstva — je predovšetkým jednotlivcom, osobnosťou. Sartre v *Kritike dialektického rozumu* uvádza, že v jednej socialistickej krajine roku 1949 videl plagáty, na ktorých sa písalo: „Tuberkulóza brzdí výrobu“. Tento údaj uvádza ako príklad, „do akej miery je človek eliminovaný z antropológie, ktorá sa usiluje o čisté poznanie“.¹ Sartrov komentár je celkove neúspešný², avšak samotný údaj je dobre vyzporovaný a podnecuje k uvažovaniu.

Súčasný marxizmus nevyužíval až dodnes dostatočne možnosti, aby si získal všetky

¹ Sartre, *Critique de la raison dialectique*, Paris 1960, 109.

² Nemá zmysel hovoriť o eventuálnej zlej orientácii v antropológii, keď teória o človeku takrečeno nielenže neexistovala, ale aj v praxi sa človek znetvoroval a ignoroval.

pokrokové sily dnešného sveta, lebo práve v humanistickej rovine — tam, kde Marx ako filozof najviac urobil — odhaloval celému svetu svoju obrovskú prázdnotu.

Marx dosť jasne naznačil všetky prvky určitého uceleného ponímania človeka. Jeho antropológia zahrnuje všetky základné úrovne všeobecnosti: i jednotlivé — človeka ako individuum, i zvláštne — jeho triednu príslušnosť, i všeobecné — jeho generickú bytosť. Okrem toho skutočný, neodcudzený človek je jednotou rozličných potrieb a druhov činnosti, a nie bytosťou dezintegrovanou na zvláštne mody svojej existencie, alebo na zvláštne funkcie — výrobu, politickú činnosť, „osobný život“, biologické funkcie, teoretickú prácu atď. Konečne, Marxa nezaujíma iba to, čo sa deje s človekom v danej chvíli a v najbezprostrednejšej budúcnosti; dobre pociťoval, že plný zmysel tomu daniu môže poskytnúť iba určitá prenikavá historická vízia, ktorá siaha dosť hlboko tak do minulého ako i do budúceho obdobia.

Táto filozofia ešte ani zďaleka nebola realizovaná v praxi. V určitom zmysle nie je ešte realizovaná ani v teórii; dnešná marxistická filozofia ešte stále nie je pre dnešnú dobu na tej teoretickej úrovni, na ktorej bol svojho času Marxov humanizmus. Vo väčšine svojich diel neprestala ešte byť ideologicky ohraničená, metafyzicky špekulatívna (napriek všetkému odvolávaniu sa na vedu), nedialektická, dogmatická. Ešte stále sa nestala všestrannou kritikou dnešnej doby, analogicky kritickéj funkcii, ktorú mala Marxova filozofia vo svojom období (a má ju nepriamo ešte aj dnes).

A predsa po epoche hroznej stagnácie a degradácie, po epoche stalinizmu môže marxistická filozofia určite počítať so svojim intenzívnym rozmachom najmä tam, kde je spoločenské ovzdušie slobodnejšie a tvorivejšie a kde sa rýchlejšie objavili nové kádre, nezaťažené starými diamatovskými šablónami. Očakáva ju nielen to, aby po prvýkrát nastolila na denný program mnohé problémy človeka, ktoré sa doteraz zanedbávali a ktoré zrejme vyplývajú z Marxových úvah, ale aby sa postavila tvárou v tvár k mnohým novým javom, ktoré Marx nemohol ani tušiť.

Lebo: človek atómovej éry, kozmických rakiet, abstraktného umenia, sveta, rozdeleného na obrovské bloky; pred stálym nebezpečenstvom okamžitého zničenia ľudského rodu, človek, ktorý prežil dve svetové vojny a socialistické revolúcie na polovici zeme-gule, ktorý je svedkom prvých letov do vesmíru, ktorý v televízii sleduje udalosti z iného kontinentu, ktorý sa dožil, že roľníci a najzaostalejšie africké plemená bojujú za socializmus a že sú robotníci v najvyvinutejšej krajine sveta proti nemu, ten človek nemôže byť taký, ako bol človek prvých parných strojov, plynových lúčov, poštových dostavničiek, Verdiho opier a štrnásťhodinového pracovného času, ktorý mal dôvod veriť v dlhotrvajúci mier a pokrok, ak bol buržujom, a v blízku robotnícku revolúciu, ak bol proletárom.

Áký je teda dnešný človek? V akom novom svetle očitá sa povaha človeka v tomto množstve udalostí posledných desaťročí, celá tá náhlivá a urýchlená tvorivosť na jednej strane, ale aj celé to stále fundamentálnejšie rušenie na strane druhej?

4

Je divné, že je ešte toľko filozofov, ktorí sa dokážu uspokojiť s jednoduchým, jednostranne pozitívnym alebo negatívnym charakterizovaním človeka. Jaspers nedávno vyhlásil — bez toho, aby sa čo len trochu obmedzoval — že neverí v človeka a že by spolu s Kantom rád povedal: „Stvorený je z takého krivého proudu, že sa z neho nič rovné nedá vytvoriť.“ Naproti tomu texty väčšiny marxistov, ak sa vôbec vyjadrujú na túto tému, poznačené sú na prvý pohľad akýmsi znásobeným romantickým pátosom: „Človek je bytosť slobodná, tvorivá, spoločenská atď.“ Keď sa nastolí otázka: odkiaľ je toľko zla na svete, odkiaľ toľko búrania, zabíjania, zotročovania, vedomého podriaďovania sa vodcom, toľko zápasov jednotlivca proti celej spoločnosti, dostáva sa odpoveď: to je fatic-

kosť, ale nie aj podstata človeka. Avšak vtedy sa musíme opýtať: Ako sa môže vo faktickosti objavovať niečo tak masové a konštantné, ak nemá korene v podstate? A vtedy prichádzame k záveru, že sa pod „podstatou“ často rozumie *to, čím by mal človek byť*, a nie *to, čím v skutočnosti je*. S takýmto *hodnotiacim* pojmom človeka ťažko nesúhlasí, ale vzniká otázka, z čoho sa vyvodzuje. Odpoveď je takmer nevyhnutná: každá hodnota, a teda aj ideál človeka, buď sa bude musieť vyhlásiť za čisto apriórne „treba“, alebo sa bude zakladať na analýze reálnych možností. Reálne možné je všetko to, čo nie je v rozpore so zákonitými tendenciami diania. Určité možnosti sa častejšie realizujú než niektoré iné. Možnosti, ktoré sa najčastejšie realizujú, sú reálnym základom pre tvorbu *ontologického* pojmu človeka. Inými slovami, štruktúra možnosti ľudského správania, ktoré sa najčastejšie uskutočňujú, tvoria podstatu človeka v ontologickom zmysle, to je to, čo človek *je*. Avšak človek *je* bytosť protirečivá. V jeho správaní nachádzame protirečivé tendencie. Pre filozofa sú zvlášť významné antinómie: tvorivosti a deštruktívnosti, slobody a neslobody, spoločenskosti a individualizmu, racionálnosti a iracionalizmu, najbezprostrednejšej zmyslovosti a najbezprostrednejšieho abstraktného uvažovania.

5

Človek je praktickou bytosťou. Svojou cieľavedomou činnosťou mení svet, ale pritom nielenže tvorí, ale aj búra. Ak je Toynbeeho periodizácia správna, človek doteraz vytvoril dvadsať civilizácií. Všetky okrem jednej — poslednej — zničil vojnami a masovými povstaniami. Čo sa týka poslednej, existujú už prostriedky pre také fundamentálne ničenie, po ktorom by možno nebolo viac ani žiadneho tvorenia, ani ničenia. Avšak rušenie nielenže je určitou fázou ľudskej činnosti, ktorú človek doteraz nedokázal eliminovať, je aj momentom samotnej tvorby. Realizovať niečo nové znamená zrušiť to negatívne v predchádzajúcom. To znamená, že keby nebolo už žiadneho predmetu rušenia a keby sa človek zriekol rušenia, nebolo by viacej ani možností, aby človek potvrdil určitý svoj zmysel, určitú svoju potrebu — a vytvoril tak nový predmet. Človek je teda zároveň fakticky i tvorivá, i deštruktívna bytosť.

Avšak my sa nestaviame pasívne ku skutočnosti, teda ani k ľudskej bytosti. V tej miere, ako sa budeme usilovať znemožniť čistou deštruktívnosť, ktorá je sama sebe cieľom, ktorá nie je momentom určitého tvorivého procesu, budeme trvať na tom, že je človek bytosťou tvorivej praxe. Takým tvrdením prispějeme k tomu, že formovanie ľudí spomínaného typu stane sa skutočne naším cieľom a že sa z možností stane skutočnosť.

6

Človek je slobodnou bytosťou, hoci so slobodou ohraničenou. 20. storočie, viac ako hociktoré iné, prispelo k vytváraniu predpokladov tejto relatívnej slobody. Vďaka technike človek náhle zvyšuje svoju kontrolu nad prírodnými silami a smeruje k tomu, aby sa celkom zbavil hladu, mnohých chorôb, nedostatku a prírodných katastrof. Prudko sa zvýšil stupeň skutočných politických slobôd paralelne s masovým prenikaním gramotnosti a elementárnej kultúry, najmä v súvislosti s rozvojom obrovských prostriedkov pre komunikáciu. Po druhej svetovej vojne zrútila sa svetová sústava kolonializmu; mnohé ázijské a africké národy dosiahli národnú slobodu a stali sa aktívnymi činiteľmi medzinárodnej politiky. Naše storočie bolo svedkom masovej emancipácie žien a mládeže od patriarchálneho útlaku. Robotnícka trieda stala sa veľkou silou dokonca aj v krajinách, ktoré zostali kapitalistickými.

Avšak to isté storočie prežilo aj prudký pokles záujmu o niektoré formy slobody, ktorým sa skôr pripisoval prvoradý význam. Mnohé národy, ktoré iba v tomto storočí

vstúpili alebo sa vrátili do dejín, ocitli sa pred alternatívou: politická demokracia meštiackeho typu v podmienkach súkromnovlastníckeho hospodárstva, alebo jeden z variantov socialistickej cesty so znárodnením výrobných prostriedkov, plánovaním, posilňovaním disciplíny a lojality k spoločnému cieľu ako aj nutným potlačovaním osobnej slobody. Ukázalo sa, že najširšie masy majú omnoho väčší záujem na materiálnych statkoch než na politických a iných slobodách. Nezdá sa, že by sloboda, ktorá neprináša zároveň iné hodnoty, ktorá prináša iba tlak k rozhodovaniu a nepríjemný tlak zodpovednosti, bola pre široké masy ľudí taká príťažlivá, ako si to radi predstavujú teoretici liberalizmu. Avšak taká situácia prináša so sebou stále nebezpečenstvo nastolovania politických a ekonomických tyraní. A skutočne, 20. storočie zrodilo skupinu národných „vodcov“, ktorí patria k najväčším tyranom v ľudských dejinách. Filozof sa musí zamyslieť nad skutočnosťou, že masy v týchto krajinách v podstate pokojne pozorovali kynoženie niekoľko stotisícov spolunárodovcov bez toho, aby niekde zaznamenali rozhodnejší impulz más nejako znemožniť tento teror. To znamená, ak abstrahujeme od básnikov a filozofov, že človek je zatiaľ v podstate iba bytosť, ktorá vysoko hodnotí len určité formy slobody a len za určitých podmienok.

Ale aj keď človek koná najslobodnejšie, je v mnohom neslobodný — lebo je konečný, obmedzený svojimi schopnosťami, časom a energiou, ktorú má k dispozícii. Napríklad dnešný človek sa obklopil všetkými možnými zariadeniami a stal sa slobodným pre narábanie všetkými možnými mechanizmami, pre rýchle premiestovanie sa v priestore, pre objavovanie stále novších činností, pre najrozličnejšie nové formy organizovaného voľného času. Zároveň však v mnohom stratil slobodu pre lásku, pre krásu prírody, pre výchovu svojich detí, pre uvažovanie o sebe, o svojich základných cieľoch a hodnotách.

A potom, človek je neslobodný aj preto, že cíti zodpovednosť vo vzťahu k ostatným. I on s horkosťou pociťuje, že by práve jeho slobodné konanie, v ktorom by sa realizovala určitá jeho skutočná potreba, mohlo mať preťažké následky pre iných. Vtedy mu ostáva iba rozhodnúť, ktorá z hodnôt v tomto konflikte je väčšia, a v niektorých prípadoch sa z vlastnej vôle zriekne niektorej zo svojich slobôd.

Teda človek je fakticky i slobodný, i neslobodný. Avšak nemôžeme zostať pri konštatovaní tohto protirečenia. Človek sa má zmierovať s neslobodou iba vtedy, keď samotný slobodný výber jednej z alternatív implikuje neslobodu realizovať všetky ostatné, alebo keď sa nesloboda vedome prijíma vzhľadom na iného. Nesloboda určitej novej činnosti je dôstojná človeka, iba ak je slobodne zvolená v záujme realizácie niektorej inej, väčšej slobody.

7

Človek je spoločenská bytosť. Nielen preto, že žije v spoločnosti, ale aj preto, že celkové jeho správanie, reč, zvyky, potreby, dokonca aj keď žije osamotený a izolovaný, sú kryštalizáciou minulého spoločenského života. Preto je dnešný človek spoločenskejší ako kedykoľvek predtým. Okruh jeho stykov s najrozličnejšími ľuďmi je neporovnateľne širší. Vďaka modernej doprave, tlači, pošte, rozhlasu, televízii, filmu stratili sa voľakedajšie bariéry medzi človekom a človekom — tak v priestore, ako aj v čase. Veľká časť ľudskej civilizácie a kultúry je prítomná v živote dnešného človeka — v tom, ako pracuje, ako sa zabáva a vyjadruje svoju nespokojnosť, ako je, miluje, umelecky tvorí. Okrem toho vysoký stupeň spoločenskosti v našej epoche prejavil sa v mnohých veľkolepých prípadoch všeobecnej ľudskej solidarity, najmä v ťažkých situáciách a prípadoch prírodných katastrof, v boji proti agresii a tyranii. A predsa dnešný človek je vo veľkej miere ešte i nespooločenský. Najväčšie centrá spoločenského života poznajú aj najväčšiu osamotenosť a izoláciu jednotlivca. Najrozmanitejšie spoločnosti priniesli so sebou aj

najdrastickejšie formy individualizmu, antagonizmu jednotlivca voči spoločnosti, úteku, zo spoločnosti. Howard Hughes, povestný americký miliardár, ktorého už roky nevidel nik z jeho najbližších spolupracovníkov, ktorý žije osamotený, skrytý pred celým svetom, starostlivo zabarikádovaný v jednej vile v predmestí Los Angeles, ktorý všetky svoje práce vybavuje výlučne telefonicky a vydržiava rotu ľudí, od tajomníka po holiča a dámy pre večerné vychádzky, aby boli vždy pripravení poslúchnuť jeho rozkazy — je iba extrémnym a pitoreskným symptómom určitého stavu. Je charakteristické, že na vrchole psychózy nukleárnej vojny v USA v rokoch 1960—1962 obrovský počet ľudí hľadal pri výstavbe súkromných krytov záchranu iba pre seba a svoje rodiny. Je ešte charakteristickejšie, že verejne vyhlasovali svoje právo zabíť každého, kto by sa chcel k nim násilne pripojiť. Našli sa i „duchovné osoby“, ktoré toto ich stanovisko podporili teologickými argumentmi.

Javy césarizmu, chuligánstva, masového hospodárskeho a iného kriminálu, apatie voči verejným problémom, byrokratickej bezohľadnosti a ľahostajnosti k páľčivým ľudským potrebám ukazujú, že i socializmus má ešte ďaleko k tomu, aby sa sám človek v ňom socializoval. A predsa v tej miere, ako boli skutočne prekonané základné faktory duchovnej dezintegrácie ľudskej spoločnosti — súkromné vlastníctvo a súkromná politická moc — narastala i integrácia, vnútorná súdržnosť a solidarita spoločnosti. To znamená, že Marxov ideál rušenia protikladnosti individuálneho a spoločenského v človeku zakladá sa na určitej reálnej možnosti ďalšieho spoločenského pohybu. Prirodzene, tým, že sa človek bude stále viac stavať spoločenskou bytosťou, neprestane byť osobnosťou, individuom. Naopak, všestranný rozvoj osobnosti je možný iba vtedy, keď si jednotlivec vytvorí bohatstvo vzťahov s inými ľuďmi a keď rozvinie svoju potrebu po iných, keď si osvojí bohatstvo spoločenskej bytosti, ktoré sa utvorilo v dejinách a spredmetilo v kultúre určitej doby.

8

Človek je racionálnou bytosťou, ktorá sa myslením vie dopátrať objektívneho poznania a najúčelnejších rozhodnutí pre akciu. Táto možnosť človeka, aby rozumom kontroloval a usmerňoval svoju činnosť, realizovala sa v našich časoch v monumentálnych rozmeroch.

Veda dosiahla oslnujúce poznatky o objektívnom svete. Umožnila tak predvídať procesy, prakticky ich usmerňovať, vypočítať najvýhodnejšie alternatívy, vyberať najpreranejšie prostriedky pre realizáciu určitých ľudských potrieb. Poznanie, počítanie, zručnosť prenikli do všetkých vzťahov človeka a sveta, ako aj človeka k človeku. Technologické revolúcie sa začali rýchlo striedať — po ére parného stroja prišla rýchlo éra elektriny a nafty a dnešný človek už vo veľkej miere vkročil do éry nukleárnej energie a automatizácie.

V oblasti spoločenských vzťahov sa ukázalo, že je racionálnosť človeka v mnohom väčšia, ako sa ešte 19. storočí mohlo očakávať, že je občas silnejšia i ako bezprostredný ideologický a nacionálny záujem — tie dva hrozne silné a príliš často slepé hybné sily ľudských akcií.

V rozpore s očakávaným sa ukázalo, že preto, aby sa vykonala racionálna rekonštrukcia ľudských vzťahov, nemusí sa čakať na dozretie materiálnych podmienok a proletariáziu väčšiny obyvateľstva v určitej krajine. Namiesto dlhého živelného a historického procesu prišlo v Rusku, Číne, Juhoslávii a v iných krajinách k premyslenému zásahu, ktorý priamo inšpirovala teória. Museli ho síce sprevádzať mnohé ťažkosti, vyplývajúce z nezrelých okolností a všeobecnej zaostalosti, ale bezpochyby urýchlil historický vývin.

Ešte pred desiatimi, dvadsiatimi rokmi sa verilo, že reakčné spoločenské sily nie sú schopné poznať spoločenské zákonitosti a že nikdy nie sú schopné zrieknuť sa svojich

hmotných privilégií. Ukázalo sa však, že je aj reakčný človek v určitej miere racionálny — lebo je človek. Kapitalizmus, ktorý bol notoricky iracionálnou sústavou v makrorovine, čo sa najlepšie potvrdilo cyklickými hospodárskymi krízami, dosiahol takú racionálnosť v období smrteľného nebezpečenstva, počas veľkej krízy v tridsiatych rokoch, že sa dokázal vyhnúť katastrofám v budúcnosti a prekonal určitý dovtedy exaktný spoločenský zákon.³ Samozrejme, to bolo možné iba za cenu významnej modifikácie systému: súčasný etatistický kapitalizmus s určitými prvkami globálneho plánovania a kontroly výroby je bezpochyby určitým prekonávaním predchádzajúcej klasickej formy s jeho *laissez-faire* ideológiou a praxou. Tým buržoázia neprestala byť reakčná: obetovala iba určité dočasné a vedľajšie záujmy, aby zachovala svoje trvalé a základné záujmy — aby umožnila prežiť sústavu ako takej. Avšak obetovanie nepodstatného pre podstatné je práve charakteristikou racionálneho postoja.

Podobným príkladom je aj ústup niektorých imperialistických krajín z kolónií po druhej svetovej vojne. Prirodzene, v žiadnom prípade to nebol dobrovoľný ústup, najmä nevyvieral z humánnych dôvodov. Spravidla šlo o záchranu toho, čo sa zachrániť dalo, pristupovalo sa k optimálnym riešeniam určitej, v každom ohľade nevýhodnej situácie. Avšak schopnosť kriticky vidieť určitú situáciu ako nevýhodnú, schopnosť vidieť rozličné alternatívy a výber optimálnej z nich z hľadiska vlastného stanoviska je práve zvláštnosťou racionálnej činnosti.

Avšak po tom všetkom vynára sa otázka, či by nás nemalo prekvapovať, že týchto zábleskov racionálnosti nebolo viac, ako ich bolo. Lebo na druhej strane práve 20. storočie prinieslo aj neslýchané erupcie ľudskej iracionálnosti — hroznej čo do povahy a rozsahu. Človeku posledných desaťročí 20. storočia, ktorý napriek všetkým lokálnym hádkam veril v trvalý mier a pokrok, musela sa prvá svetová vojna zdať ako masové šíalenstvo. Šíalenstvo sa zdalo o to nevysvetliteľnejším, že sa zmocnilo aj progresívnych síl, u ktorých sa *a priori* predpokladá určitý základný racionalizmus. Pred besnením najtemnejších šovinistických vášní naraz sa rozbila medzinárodná jednota robotníckej triedy, ktorá sa utvárala desaťročiami. Druhá svetová vojna priniesla ešte krvavejšiu reprízu: k nacionalizmu pripojil sa rasizmus, aký nepamätajú dejiny, pokiaľ ide o jeho podoby a rozsah zločinov. Táto vojna priniesla aj momenty triumfu ľudskej solidarity a hrdinstva proti zlu. Avšak zostáva otázka: Ako mohlo byť zlo také veľké? Ako mohli celé národy s takou slepou oddanosťou, s takým fanatizmom kráčať za celkom iracionálnymi cieľmi a najhorlivejšie používať celkom iracionálne prostriedky? Či sú príslušníci týchto národov celkom odlišnej biologickej a psychologickej štruktúry? Alebo ide o určité reálne možnosti ľudskej bytosti, ktoré sa prejavujú za určitých historických podmienok a za objavenie sa ktorých vo vlastnej praxi je každý jednotlivec aspoň čiastočne zodpovedný — lebo mohol byť aj iný.

Lahko uveriť, že ide o to druhé. Jednou z prietŕží tejto potencionálnej ľudskej iracionality bol aj stalinizmus. Dnes sa zdá divné, ako ľudia mohli veriť, že štát musí silnieť, aby odumrel, že sa v podmienkach socializmu triedny boj zostruje a že sú dve tretiny členov Ústredného výboru, mnohí poprední generáli a niekoľko stotisíc komunistov — nepriateľmi sovietskej moci. A tomu sa predsa verilo. A mohlo sa aj neveriť! Z hľadiska rozumu a skúseností objavenie sa toľkých „nepriateľov“ v strane a v samotných jej špičkách mohlo sa zdať nepravdepodobným. Ide o to, že rozum a skúsenosť nemohli byť v rovnováhe s celkom slepou vierou v Stalinovu autoritu. To znamená, že jedným z podstatných prvkov stalinizmu je, žiaľ, aj toto iracionálne správanie sa väčšiny pokrokových ľudí týchto čias.

³ Ide o zákon, podľa ktorého sa ekonomické krízy objavovali dovtedy s nepochybnou presnosťou každých desať až jedenásť rokov.

Dejiny sa opakujú v našich dňoch. Víťazstvo čínskej revolúcie bolo víťazstvom vedomej racionálnej vôle čínskeho človeka nad neludskými formami života, ktoré živelne existovali stáročia. Keď si všimneme, aká bola nepatrná na začiatku pravdepodobnosť úspechu pre stáročnú zaostalosť krajiny, pre veľké sily činiteľov, ktorí sa stavali proti premene, keď si všimneme, že tento zásah uvedomelých spoločenských síl niekoľko desiatok ráz urýchlil čas dejín takmer štvrtiny ľudstva, tak sa táto udalosť okrem iného musí pochopiť aj ako triumf rozumu, ako triumf teoretického myslenia, ktoré anticipovalo a prekonalo určitú skutočnosť skôr, ako sa rozvinula. Ale čo zostalo z toho teoretického myslenia pod tlakom fanatizmu, túžby po hegemonii, šovinizmu veľkého národa, krajnej nevierantnosti a výlučnosti? Tí, ktorí nesúhlasia — už preto musia byť revizionisti a zradcovia, „sluhovia imperialismu v boji proti revolúcii“.⁴ V krajinách, ktoré už desaťročia budujú socializmus, odhaľuje sa za noc „šírenie kapitalistických síl“ a „návrat späť ku kapitalizmu“. Problém nie je tak v tom, že to niekto tvrdí, ako v tom, že milióny ľudí v Číne tomu verí bez toho, aby žiadali dôkazy. Sme teda svedkami kapitulácie logiky a zdravého rozumu v monumentálnych rozmeroch.

Opačnú stranu mince nachádzame na druhej strane oceánu. Celý národ v krajine najvyvinutejšej hmotnej civilizácie na svete žije v paranoickom strachu zo sprisahania „medzinárodného komunizmu“. Nepripúšťa sa, že vo svete existujú ťažké nevyriešené sociálne problémy, že dve tretiny ľudstva hladujú. Nepripúšťa sa, že by niekto mohol pociťovať skutočnú revoltu, ak porovnáva najväčší blahobyt s najhroznejšou biedou. A dokonca ak socializmus aj predstavuje čistú nepravdu — nie je možné, aby sa mohol v neho veriť úprimne, s dobrými úmyslami. Nie, taký človek musí byť stelesnením zla. Ba čo viac, musí byť cudzím agentom. Podľa existujúcich zákonov musí verejne priznať, že je agentom...

Rast počtu takýchto faktov z rôznych krajín a z rôznych oblastí vážne robí otáznou racionálnosť človeka, na ktorú je taký hrdý. Avšak nejde tu o akýsi všeobecný „rozklad rozumu“, charakteristický pre zanikajúci svet. Keď nejde o odpor proti každému kolektivismu v každej organizovanej forme ľudskej solidarity v mene západného individualizmu, najčastejšie ide o výrazný duchovný primitivizmus, ktorý je, žiaľ, takým častým zjavom práve v krajinách, ktoré sú dávno na hony vzdialené primitivizmu v materiálnej rovine ľudského života. Človek získal takú skúsenosť v boji s prírodou, že je schopný primerane reagovať na každú jej prefikanosť. Avšak vo vzťahu k autorite iného človeka zostal dojímavý dobromyseľný a infantilný. Nie je schopný postaviť sa kriticky k mysleniu, ktoré sa mu sugeruje, predpokladá, že pravda je to, čo schvaľujú mnohí. Teda nie je podstatná kvalita tvrdenia, ale množstvo stretnutí s ním. Preto je pripravený veriť v každú vec, ktorá sa mu dosť často z rôznych strán opakuje — a práve na tomto princípe opakovania sa aj zakladá celá súčasná propaganda.

9

Či sa treba potom usilovať o úplné eliminovanie ľudskej iracionálnosti, o formovanie ľudí, ktorí nebudú nikdy o ničom uvažovať a najmä nebudú konať bez toho, aby o tom kriticky nerozmýšľali a nenašli argumenty pre svoje stanovisko?

Tu sa stretávame s celým radom antinómií, ku ktorým dospelo antropologické myslenie a ktoré sú iba výrazom reálnych protirečení ľudskej povahy. Človek je cerebrálny a zmyslový, schopný najabstraktnejšie meditovať v myslení a najkonkrétnejšie a najbezprostrednejšie prežívať inú bytosť. Väčšina filozofov zdôrazňuje iba jeden pól týchto antinómií.

⁴ O proletárskej revolúcii a Chruščovovom revizionizme, *Žen minž'* pao z 31. marca 1964.

A tak sa stretávame s preexponovaným racionalizmom a intelektualizmom na jednej strane, mystikou, intuitivizmom, romantickým protestom proti rozumu, filozofiou života a existencie na strane druhej.

Tendencie pohybu v súčasnej spoločnosti akoby dávali za pravdu prvým. Masové uplatňovanie vedy a techniky, stále väčšie požiadavky efektívnosti v praxi, stále väčší stupeň organizovanosti spoločenského života, jeho metodickej a systematickej manipulácie a usmerňovania — akoby to všetko stále viac udúšalo prirodzenosť a živelné ľudské správanie, akoby vytváralo stále viac ľudí vysoko špecializovaných a úspešných v odbore, ale aj odcudzených všetkému ostatnému, vyumelkovaných, neohrabaných a bezcitných v najbežnejších ľudských vzťahoch. Swift pred dva a pol storočím opísal v jednej epizóde *Guliverových ciest* Laputu, ostrov, ktorý sa vznáša v povetří pomocou sily obrovského magnetu, ostrov, obyvatelia ktorého vládnu svetom, využívajúc svoju obrovskú technickú silu. Laputanci sú čisto intelektuálne, cerebrálne bytosti, ktoré úplne absorbovalo štúdium matematiky a astronómie, ale pritom nie sú schopní rozprávať sa o najbežnejších ľudských veciach. Keď idú do spoločnosti, musí ich sprevádzať sluha, ktorý ich hrkotom mechúra naplneného suchým hrachom upozorňuje, kedy majú hovoriť alebo mlčať. Lebo Laputanec je v každej chvíli tak pripravený stratíť sa v špekuláciách, že mu hrozí neustále nebezpečenstvo zabudnúť na osobu, ktorá je pred ním. Táto Swiftova fantastická vízia stále viac hovorí o skutočnosti v našich časoch. A niet sa čo diviť, že je stále viac ľudí, v ktorých sa prebúda impulz, aby utiekli niekam z tejto skutočnosti, ako urobila manželka laputánskeho predsedu vlády, ktorá utiekla od svojho manžela na zem k jednému starému sluhovi, ktorý sa pravidelne opíjal a bil ju. Úteky z Laputy môžu byť rozličné a niektoré, ako vidno, vedú iba do druhej formy degenerácie.

Riešenie treba hľadať v prekonávaní protirečenia, a nie v jednoduchom úteku od jedného pólu. Aj najabstraktnejšie myslenie nadobúda svoj ľudský zmysel, keď nepreruší svoje spojenie so zmyslovým, predmetným svetom a keď jeho konečným cieľom je zmyslová, predmetná realizácia. Laputáncovi sa podobá súčasný vedec alebo politik iba vtedy, keď nie je schopný vidieť praktické dôsledky svojho myslenia alebo je voči nim ľahostajný; vtedy, keď z kryštálového paláca jeho úvah nevedie žiadna cesta do sveta obyčajných ľudských potrieb, nádejí a utrpenia. Laputáncovi sa podobá každý súčasný človek, keď v obklúčení symbolov každého druhu — počnúc slovami a končiac manierami spoločenského správania — stratí zmysel pre to, čo tieto symboly vyjadrujú alebo označujú. Všetko sa stalo funkcionálnym a aj spoločenské symboly: keď sa niekto raz naučil, aké hrajú úlohy, môže sa im zverovať určitá úloha, hoci už nevyjadrujú žiadne skutočné rozumové alebo citové obsahy. Tak vznikli ľudia, ktorí prednášajú a píšú knihy a nič neprežívajú, ktorí pestujú lásku a nemilujú, ktorí píšú básne a komponujú hudbu a nič necítia. Akoby sa všetko stalo vecou zručnosti a remesla. Akoby studené vetry narážali tam, kde by sme, prirodzene, očakávali autentické myslenie a svieži vrelý cit. Ale odmietnuť vyumelkovanosť neznamená odmietnuť zručnosť. Odmietnuť abstraktný racionalizmus neznamená odmietnuť rozum. Odmietnuť stereotypy a klíšé neznamená odmietnuť každú symboliku s jej najjemnejšími mediáciami a s celým bohatstvom jej štruktúr.

„Návrat k prírode“ nemôže byť ideálom človeka, ak sa pod tým rozumie oživovanie akejsi „čistej“, hrubej zmyslovosti, akejsi vymyslenej pohanskej bezprostrednosti. V skutočnosti sa ani u zvierat nestretávame vždy s čistou zmyslovosťou a bezprostrednosťou: podmienené reflexy sú už elementárnymi formami sprostredkovania, ďalekými predchodcami abstraktného myslenia. V skutočnosti v tej miere, v ktorej je jednotlivec spoločenskou bytosťou, teda v tej miere, v ktorej je človekom, sú v jeho zmysloch sprostredkované dané celé dejiny rozvoja ľudských schopností a koncentrovaných ľudských skúseností

v styku s prírodou.⁵ Ucho vyvinutého, kultivovaného dnešného človeka nachádza vzrušujúcu skrytú krásu v Schönbergovom *Husľovom koncerte* alebo v Honnegerovej *Liturgickej symfónii*. Ešte pred niekoľkými desaťročiami by táto hudba svojimi disonanciami, svojou zdanlivou chaotickosťou dráždila aj najväčších labužníkov. Dnes ju dokážu prežívať aj chlapci, ktorí si začali iba osvojovať hudobnú kultúru. Táto hudba by neexistovala, keby Schönberg nebol odhalil novú metódu komponovania, novú hudobnú formu — dvanásťtónovú stupnicu. Z druhej strany Schönberg pol roka pred smrťou rozhorčene písal „o tých nehudobníkoch, ktorí v jeho hudbe hľadajú iba dvanásť nôt, pričom ani trochu nechápu jej hudobný obsah, jej expresívnosť“.

Sprostredkovaná bezprostrednosť, zduchovnená príroda, prekonávanie zmyslovosti analytickým myslením, ale aj neustále vracanie sa k zmyslovosti, rozvinutej, obohatenej novými formami — to je jediné riešenie dilemy, pred ktorou sa ocitol súčasný človek.

Samotné poznanie nemôže vytvoriť lásku, spolucítenie, ľudskú solidaritu. Avšak pripieva k vytváraniu objektívnych podmienok, za ktorých tieto city jedine môžu existovať. Okrem toho zbavuje tieto city atavistického dedičstva strachu, závidi, pocitu hriechu, obohacuje ich a zušľachťuje obsahmi celkovej kultúry, a tak im dáva univerzálnu ľudskú podobu.